

Українське село після Голодомору

Який зміст вкладається у вираз "після Голодомору"? В існуючій літературі український голод в страхітливих формах, набутих ним в листопаді 1932 — червні 1933 рр., поширюється на всі місяці цих календарних років, а вираз "після Голодомору" відноситься до 1934 і наступних років. Однак в історії Голодомору межею між "до" і "після" є січень 1933 р. Тоді сталінський уряд здійснив дві акції: скасував хлібну розкладку і конфіскував запаси нехлібного продовольства в селах УСРР і Кубанського округу Північно-Кавказького краю РСФРР.

Метою дослідження є аналіз наслідків обох акцій — економічної і терористичної. Рамки дослідження не дозволяють зосередитися на причинах виключного застосування терористичної акції проти сіл, занесених в листопаді-грудні 1932 р. на "чорну дошку", а в січні 1933 р. — проти всього сільського населення двох адміністративно-територіальних регіонів з яскраво вираженим переважанням українського населення. В центрі уваги — соціально-економічна політика Кремля, яка була спрямована на побудову комунізму в багатонаціональній країні з яскраво вираженим переважанням сільського населення. Однак суміщення в часі обох акцій не було випадковим, і тому національний аспект проблеми Голодомору теж потрібно взяти до уваги.

За поширеними уявленнями, партія більшовиків під час соціально-економічних перетворень 1918–1938 рр. зробила все, що мала намір зробити. Тобто вважається, що вона побудувала соціалізм, під яким розуміла першу фазу комунізму. Вважається також, що популярним в народі терміном "соціалізм" більшовики назвали першу фазу комунізму через те, що не змогли створити повного комунізму, тобто налагодити розподіл за потребами. Тут, однак, не береться до уваги та обставина, що розподіл виробленої продукції для більшовиків завжди був легко здійснюваною справою. Уже 21 листопада 1918 р. В. Ленін підписав декрет "Про організацію постачання населення всіма продуктами та предметами особистого споживання", а 4 грудня 1920 р. — декрет "Про безкоштовний відпуск продовольчих продуктів і предметів широкого споживання". Не варто тільки наголошувати на потребах населення. При розподілі вожді керувалися власними потребами, а найпершою з них було створення п'ятимільйонної Червоної армії на підтримку "світової революції".

Суть комунізму корінилася не у відносинах розподілу, а в узурпації права власності на засоби виробництва. Щоб мати право розподіляти продукцію, треба було стати її власником.

Ліквідацію великих власників більшовики здійснили порівняно легко, тому що користувалися допомогою розпропагованих робітників і завжди готових до нищення поміщиків селянських мас. Ленінський штурм 1918–1920 рр. ознаменувався створенням командної економіки шляхом одержавлення великої промисловості, транспорту і банків. Проте ця економіка не могла функціонувати без сільськогосподарської сировини і продовольства. Щоб налагодити продуктообмін між містом та селом, треба було позбавити селян права власності на засоби виробництва і змусити їх працювати за директивами держави в радгоспах і комунах.

Однак спроба інтегрувати сільське господарство в командну економіку за допомогою радгоспів і комун зазнала невдачі. В. Ленін змушений був вдатися до продовольчої розкладки, тобто конфіскації сільськогосподарської продукції у її власників. Прозрозкладка викликала тяжкі економічні і політичні наслідки. Виробництво сільськогосподарської продукції різко скоротилося, в країні спалахнули антирадянські повстання. Щоб залишитися при владі, Леніну довелося замінити розкладку продподатком, тобто визнати право власності селян на вироблену продукцію і обмежитися вилученням її фіксованої частини на користь держави. Замість продуктообміну між містом і селом встановився товарообмін. В організацію командної економіки були внесені істотні зміни, щоб пристосувати її до товарно-грошових відносин та ринку.

Вже після того, як комуністичний штурм зазнав часткової невдачі (командна економіка все-таки була створена), Ленін назвав політику 1918–1920 рр. воєнним комунізмом. Ця назва маскувала невдачу: мовляв, здійснювана політика з усіма її ексцесами не впливала з комуністичної програми, а була нав'язана війною.

У статті "Про кооперацію" (1923) Ленін запропонував здійснити поголовне кооперування селянства. Мова йшла про залучення функціонуючих на засадах приватної власності одноосібних селянських господарств в різні форми кооперації. Селянські кооперативи принципово відрізнялися від колективних господарств, створюваних шляхом цілковитого (в комунах) або часткового (в артілях і товариствах спільного обробітку землі) відчуження селян від власності на засоби виробництва.

Силует комунізму, який склався в голові у Леніна під впливом марксизму доби "Маніфесту Комуністичної партії", розплився під впливом невдач з комунізацією селянства. У продиктованій перед смертю статті він писав: "Тепер ми вправі сказати, що просте зростання кооперації для нас тотожне... із зростанням соціалізму, і разом з цим ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм"¹ Не відмовляючись від ідеї комуністичного будівництва, він пропонував використати в ньому кооперацію, яка могла зробити "перехід до нових

порядків шляхом якнайбільш *простим, легким і доступним для селянина*"². Курсив у продиктованих словах означав, що Ленін спеціально попросив стенографістку підкреслити їх. Мабуть, вождь пам'ятав, що спроба масового насадження радгоспів і комун у захопленій в 1919 р. Україні закінчилася деморалізацією української Червоної армії і походом денікінських військ на Москву.

Наступники Леніна перетворили цю статтю на своєрідну Біблію ленінізму. Однак затверджена у березні 1919 р. програма РКП(б) не була переглянута. До ідей, висловлених покійним вождем у статті "Про кооперацію", весь час додавалися висловлювання з його попередніх праць про величезне значення колективних селянських господарств для перемоги нового суспільного ладу. Тому у громадян СРСР склалося стійке уявлення про те, що кооперування селянства передує суцільній колективізації.

Чому Й. Сталін та інші наступники Леніна (крім тих, кого викинули з політбюро ЦК ВКП(б) як керівників "правого ухилу") пішли шляхом реалізації викладеної в партійній програмі утопії? Вони розуміли, що реалізувати утопію можна тільки засобами державного терору. Причина, мабуть, тільки одна: реалізована утопія була економічним фундаментом для встановленого після жовтневого перевороту режиму політичної диктатури. Селяни-власники були економічно самодостатніми і самим своїм існуванням підживляли диктатуру.

В основу розпочатої восени 1929 р. суцільної колективізації села була покладена модель сільськогосподарської артіль, яка залишала за селянами рештки приватної власності у вигляді присадибного господарства. Однак з останньої редакції постанови ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р., яка регулювала хід колективізації, були вилучені слова про право селян мати у власності дрібний реманент і молочних корів. Натомість Наркомат земельних справ СРСР дістав доручення розробити Зразковий статут сільськогосподарської артіль "як перехідної до комуні форми колгоспу"³. У статуті, опублікованому Наркомземом СРСР і Колгоспцентром 6 лютого 1930 р., принципову для селян різницю між артільною і комунною формами колгоспу було навмисно стерто.

Селяни йшли в колгоспи під шаленим адміністративним тиском, який найбільш яскраво проявлявся у конфіскації майна з наступною депортацією тих, хто чинив опір. Коли виявилось, що їх заганяють у комуні, піднялася хвиля неорганізованого, але повсюдного протесту. Сталін перекинув провину за спроби комунізувати селянство на місцевих керівників, зупинив колективізацію і в адресованому партійним осередкам листі від 2 квітня 1930 р. так пояснив свої дії: "Якби не було тоді негайно вжито заходів проти викривлень партлінії, ми мали б тепер широку хвилю повстанських селянських виступів, добра половина наших низових

працівників була б перебита селянами, була б зірвана сівба, було б підірване колгоспне будівництво і був би поставлений під загрозу наш внутрішній і зовнішній стан"⁴. Залишається додати, що дії Сталіна були обумовлені, перш за все, становищем у прикордонних районах Правобережної України. У березні 1930 р. в УСРР сталося 2 945 селянських хвилювань, тобто 45% від їх загального числа⁵.

Повторна кампанія колективізації почалася з осені 1930 р. і закінчилася восени 1932 р. Селян заганяли вже в артілі, а не в комуни. Для цього використовувалося два ефективні важелі — депортації "куркулів" і податково-пільговий перепад, коли одноосібників обкладали величезними податками, а колгоспники звільнялися від них.

Викладений вище нарис колективізації видається повторенням відомих фактів. Та він потрібний, щоб виявити нюанси соціально-економічної політики Сталіна в 1930–1932 рр., які досі залишаються поза увагою дослідників. Без цих нюансів не вдасться встановити причин економічної кризи, з якою Радянський Союз зустрівся на переламі 1932–1933 рр. Зовнішнім проявом кризи став майже повсюдний голод (але не український Голодомор!).

Знову доводиться повторювати: під час комуністичних перетворень, які здійснювалися за допомогою гострого леза (державного терору) і наркозу (пропаганди), вожді більшовиків змогли реалізувати не все задумане. Комуністична революція була спробою силового насадження в суспільстві умоглядних конструкцій, а не нормальним історичним процесом, який підпорядковується об'єктивним закономірностям. Щось вдавалося нав'язати народам країни, щось не вдавалося, але вожді маскували невдачі. Відмовляючись від політики, в ході якої була створена командна економіка, Ленін назвав її воєннокомуністичною. Відмовляючись від політики, в ході якої був створений колгоспний лад, Сталін назвав її "підхльостуванням".

Теза про політику "підхльостування" була висунута у доповіді про підсумки першої п'ятирічки на січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і Центральної контрольної комісії ВКП(б) з метою виправдати "продовольчі утруднення" та інші прояви економічної кризи. У промисловості політика "підхльостування" виявлялася у формі встановлення надвисоких темпів з покаранням тих, хто опинявся позаду. У сільському господарстві формою "підхльостування" було вилучення через хлібозаготівлі всього вирощеного урожаю з наступним поверненням його частки для засіву полів і рятування голодуючих селян. Сталін казав, що політика "підхльостування" була потрібною, щоб індустріалізувати країну, якій загрожувала смертельна небезпека через її вікову відсталість⁶. Цей мотив ще й досі використовується для виправдання голоду 1932-1933 рр.

Звернемося тепер до прихованих нюансів політики 1930–1932 рр. Сталін починав колективізацію нібито в артільній формі, але насправді бажав загнати селян в комуни. Двоєдушну політику щодо селянства він провадив й надалі, хоч змушений був повернутися до артілі.

З весни 1930 р. в країні розгорнулася кампанія організаційно-господарського зміцнення колгоспів. З'явилося поняття трудовня. За працю в громадському господарстві селяни мали одержувати винагороду продуктами і грошима. У квітні 1930 р. було оголошено, що колгоспи повинні здавати державі від третини до чверті валового збору зернових, а основна частина урожаю підлягатиме розподілу на трудовні⁷. Всі ці заходи широко пропагувалися, але залишалися на папері.

Тим часом на XVI з'їзді ВКП(б) у червні 1930 р. Сталін заявив про перехід в наступ по всьому фронту соціалістичного будівництва. Артільна ланка колгоспної системи залишалася основною "на цей момент"⁸. Але генсек не відмовлявся від ідеї позбавлення селян приватної власності у вигляді присадибного господарства. Функціонування колгоспів у формі артілей зберігало товарно-грошові відносини між містом і селом. Тим часом побудований соціалізм в уявленні більшовицьких теоретиків був несумісний з товарно-грошовими відносинами. У надрукованій в 1931 р. книзі М. Вознесенського заміна червонців трудовими одиницями (тродами) вважалася нагальною справою⁹.

Який вигляд одержувала артіль в умовах наступу соціалізму по всьому фронту? Аналізуючи "технологічні" постанови ЦК ВКП(б), ми помічаємо одну сенсаційно важливу деталь: у справі організації посівної та збиральної кампаній, у заходах із догляду за посівами Кремль аж ніяк не розрізняв колгоспи і радгоспи. Вироблена в колгоспах продукція фактично вважалася такою самою власністю держави, що й продукція радгоспів. Але між робітниками радгоспів і колгоспниками була одна істотна відмінність: перші одержували заробітну плату, а другі — ні.

У січні 1932 р. голова ЦКК ВКП(б) і нарком Робітничо-селянської інспекції Я. Рудзутак переконував Сталіна у необхідності встановлення хлібозаготівельного плану колгоспам уже на початку господарського року. Селяни мали б усі підстави турбуватися про врожай, якби були впевнені, що вироблена понад державне завдання продукція залишиться у них. Ідею переходу у відносинах з колгоспами на засади продовольчого податку висував й український генсек С. Косіор у записці Сталіну від 15 березня 1932 р.¹⁰ Сталін не прислухався до цих порад. Виходить, що він вважав продукцію, яку селяни одержували з "подарованої" їм у березні 1930 р. присадибної ділянки, достатньою матеріальною компенсацією за працю в громадському господарстві!

Цей несподіваний висновок нібито суперечить постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 6 травня 1932 р. "Про план хлібозаготівель з урожаю 1932 р. і розгортання колгоспної торгівлі хлібом". Постанова обіцяла після виконання плану заготівель, тобто з 15 січня 1933 р. "надати колгоспам і колгоспникам цілковиту можливість безперешкодного продажу надлишків свого хліба на свій розсуд як на базарах і ринках, так і у власних колгоспних лавках"¹¹. Проте постанова з відстроченим на вісім місяців строком очікуваної дії була непереконаливою.

Сталіна не треба було переконувати у тому, що визнання державою права власності колгоспів і колгоспників на вирощену продукцію змусило б колгоспників по-справжньому працювати, а не імітувати працю в громадському господарстві. Зберігся план промови Кагановича на засіданні ЦК КП(б)У 29 грудня 1932 р., в якому цей сталінський підголосок відповідав на поставлене ним же запитання "Що керувало нами при оголошенні колгоспної торгівлі?" Відповідь була такою: "аби краще сіяли, зачепити за інтерес". Каганович сформулював й додаткову причину: "заспокоїти українського селянина, який буйствував"¹².

Певний час Сталін вважав, що держава не зобов'язана прилаштовуватися до інтересів селянства. Виявилося, однак, що селяни працювали з кожним роком все гірше. Хоч держава забирала продукцію мало не до останньої зернини, в країні виник гострий дефіцит хліба. У керівних колах, де ще відчувався сильний вплив "правого ухилу", генеральну лінію ЦК ВКП(б) в її сталінському виконанні стали розглядати як загрозову для партії. 27 листопада 1932 р. Сталін влаштував об'єднане засідання надійно контрольованих ним органів — політбюро ЦК і президії ЦКК ВКП(б), на якому була піддана критиці опозиційна група О. Смирнова. Відводячи удар від себе, він звинуватив у провалі хлібозаготівель саботажників і шкідників, які просочилися в колгоспи, і висловив готовність відповісти на саботаж "нищівним ударом"¹³.

Внаслідок певних причин, які тут не розглядаються, "нищівний удар" був завданий по двох регіонах з яскраво вираженим переважанням українського населення — УСРР і Кубані. Зимою 1932–1933 рр. під виглядом хлібозаготівель в сільській місцевості обох регіонів були конфісковані всі продовольчі запаси. Метою цього удару було створення ситуації абсолютного голоду, щоб попередити повторення вже передбачуваного чекістами стихійного вибуху, подібного до того, що стався у березні 1930 р.

Разом з тим на січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Сталін відмовився від політики "підхльостування", яка завела країну в глухий кут. Поворот в економічній політиці на селі ознаменувався заміною розкладки продовольчим податком.

19 січня 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили постанову "Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами". Цією постановою держава визнавала, що вирощений в колгоспі хліб належить селянам. Після виконання своїх податкових зобов'язань колгоспи могли продавати свою продукцію за цінами вільного ринку. Оскільки вони ще на початку року знали, скільки зерна треба відвантажити державі, у них виникала зацікавленість в результатах колективного господарювання.

Сталін до кінця життя залишався відданим моделі комунізму, яка була накреслена в програмі РКП(б) 1919 р. В своїй останній праці "Економічні проблеми соціалізму в СРСР" (вересень 1952 р.) він закликав крок за кроком скорочувати сферу дії товарного обігу і розширювати продуктообмін¹⁴. Однак постанова про обов'язкову поставку хліба державі поставила останню крапку в тій війні між державою і селянством, яка була розв'язана у 1929 р. Держава не змогла комунізувати селян і зробити колгоспний лад інтегральною частиною командної економіки. Селяни не змогли уникнути колективної праці на підприємствах, які перебували під цілковитим контролем держави-комуни. Але вони зберегли за собою присадибне господарство у приватній власності, хоч остання з ідеологічних причин була названа особистою власністю. Вони здобули право виходити на вільний ринок зі своєю продукцією.

У січні 1933 р. колгоспи набули вигляд, який всім нам добре відомий. Однією половиною обличчя (громадським господарством) вони зверталися до державного сектору економіки, а іншою (присадибним господарством) — до вільного ринку. У зв'язку з цим держава-комуна виявилася недобудованою. Її будівники не змогли ліквідувати товарно-грошових відносин.

У 1933 р. голод лютував у сільській місцевості хлібовиробляючих регіонів і в містах хлібоспоживаючих регіонів СРСР. У першому випадку він був наслідком хлібозаготівель, а в другому — зняття з централізованого постачання категорій населення, які влада вважала другорядними. В обох випадках цей голод був наслідком соціально-економічних перетворень у сільському господарстві, здійснюваних терористичними засобами. На тлі загальносоюзного голоду і в ситуації цілковитої фізичної та інформаційної блокади розгортався український Голодомор. Він мав іншу природу, будучи наслідком терористичної акції, влаштованої генсеком ЦК ВКП(б) з метою утриматися при владі.

Держава почала надавати продовольчу допомогу в місцевостях, охоплених Голодомором, з лютого 1933 р. Допомога була позбавлена рис благодійності: годували тільки тих, хто зберігав фізичну здатність працювати на сівбі. Ті, хто працювати не міг, гинули.

Жнива 1933 р. супроводжувалися в Україні величезними втратами. Причиною їх було вже не стільки небажання колгоспників сумлінно працювати, як у минулі роки, скільки фізична нездатність до праці. У багатьох районах, які особливо постраждали, відчувався сильний дефіцит робочих рук. Його долали шляхом створення мобільних бригад з колгоспників менш постраждалих районів, а також відмовою на певний час від чергового набору до територіальних частин Червоної армії. Значну роль на жнивях відіграли червоноармійці, робітники великих підприємств та студентська молодь. Згадуючи у 1934 р. недоліки минулорічної кампанії, С. Косіор вказав, що втрати зерна, за найбільш скромними підрахунками, сягали кількох сотень мільйонів пудів, і лише добрий урожай "певною мірою замазав усі проріхи у збиранні"¹⁵.

У попередні роки при непоганих урожаєх втрати теж були колосальними. У тезах доповіді А. Сліпанського "План агротехнічних заходів до підвищення врожайності на 1931 р." стверджувалося, що через забур'яненість полів загинуло до 40% урожаю. На III-ій конференції КП(б)У, яка проходила у присутності В. Молотова та Л. Кагановича і мала своїм основним завданням затвердити хлібозаготівельний план з урожаю 1932 р., українські керівники наводили оцінки абсолютних втрат попереднього урожаю: П. Любченко — від 100 до 150 млн. пудів, С. Косіор — від 120 до 150, О. Шліхтер — 150, М. Скрипник — близько 200 млн. пудів. Не претендуючи на точність, ці оцінки давали уявлення про масштаби втрат — до половини річного продовольчого фонду сільського населення України¹⁶. Реальний урожай 1932 р. взагалі не можна визначити, незважаючи на багаторічні зусилля М. Б. Таугера. Зрозуміло лише одне: втрати хліба в полі і при транспортуванні внаслідок апатії голодуючого селянства і загальної дезорганізації сільського господарства у 1932 р. були особливо великі.

Ситуація 1933 р. виявилася зовсім іншою для держави внаслідок переходу від розкладки до закупок. У 1930–1932 рр. вона забирала у вигляді хлібозаготівель все, що могла знайти, але з кожним роком знаходила все менше. Натомість план хлібозаготівель з урожаю 1933 р. Україна виконала уже на початку листопада. Колосальні втрати не вплинули на державний план, адже обов'язкові поставки обчислювалися з урожаю на пні. Постраждало знесилене від голоду селянство.

Хоча колгоспне селянство відвоювало собі певну автономію в командній економіці, воно мусило віддавати державі надто велику частку додаткового продукту. Зіставимо схожі за погодними умовами 1933 і 1936 рр. При урожаї зернових на пні в 1 419 млн. пудів і поставках державі в 317 млн. пудів товарність зернових у 1933 р. формально дорівнювала 22,3%. Це — на рівні другої половини 1920-х рр., приблизно

дві третини дореволюційної товарності. Однак у цьому році, як і в попередні, спостерігалися величезні втрати вирощеної продукції. Щоб визначити реальний рівень товарності зернових, треба урахувати ці втрати. Якщо припустити, що було втрачено третину врожаю (цю величину взято на основі оцінок компартійно-радянських керівників і, незалежно від них, іноземних експертів того часу), то питома вага зерна, переданого державі, підвищиться до 33,5%. Такий рівень товарності не поступався дореволюційному.

У 1936 р. біологічний врожай становив 221 млн. центнерів, або 1 381 млн. пудів. Держава заготовила 545 млн. пудів, тобто більше, ніж за будь-який попередній рік, включаючи період продрозкладки 1930–1932 рр. Питома вага заготівель у біологічному врожаї становила 39,5%. Врожай у коморі завжди менший, тому справжня товарність перевищувала 40%. Більш точну цифру назвати не можна, не знаючи втрат від поля до комори. Проте відомо, що після нормалізації становища в сільському господарстві втрати скоротилися до мінімуму і реальна товарність не набагато перевищувала 40-відсоткову позначку¹⁷.

Зіставлення 1933 і 1936 рр. свідчить про те, що держава обернула на свою користь всю економію, одержану в сільському господарстві завдяки подоланню втрат. Однак після відмови від продрозкладки у життєвому рівні колгоспного селянства теж сталися позитивні зміни. Колгоспи почали розширювати свої підсобні галузі — садівництво, городництво, птахівництво, бджільництво, ставкове господарство. У зв'язку з цим активізувалася участь працездатних членів сімей у громадському господарстві. У 1937 р. кожний колгоспний двор у степовій зоні України одержав на трудодні в середньому по 149 пудів хліба. Це був істотний додаток до продукції, що вироблялася на півгектарній присадибній ділянці. За 1934–1937 рр. колгоспники придбали близько півтора мільйона корів і телиць. На 100 господарств колгоспників у 1937 р. припадало 118 голів великої рогатої худоби¹⁸.

Післямова

Своєрідне надзавдання цього повідомлення полягало у тому, щоб віднайти причину одночасного застосування двох протилежних за знаком акцій сталінської команди у січні 1933 р. Причиною виявилася криза, що розгорталася у країні, яка будувала комунізм.

У схожій ситуації В. Ленін у 1921 р. відступив, задовольнившись одержавленням "командних висот" економіки. Сталін розв'язав кризу комбінованою політикою відступу і наступу. Не відразу, але він задовольнився створенням колгоспного ладу в артільній формі, тобто його неповною інтегрованістю в командну економіку. Та одночасно він

використав здобутий у попередні роки контроль над вищими органами влади, щоб здійснити замасковану під хлібозаготівлі терористичну акцію проти українського селянства, яке чинило особливо активний опір владі.

Можливо, що українські селяни задовольнилися б скасуванням продрозкладки і не піднялися б проти влади, як у березні 1930 р. Але Сталін не бажав ризикувати своїм становищем на вершині владної піраміди. Тому одночасно із відступом він завдав свій попереджувальний удар по сільській місцевості УСРР і Кубані. Отже, не варто прямо пов'язувати терор голодом, внаслідок якого стався Голодомор, з політикою комуністичного будівництва. Викликана цією політикою кризова ситуація в країні була лише тлом, на якому здійснювався страхотливий сталінський злочин.

Історичний досвід комуністичного будівництва в СРСР засвідчив, що створити державу-комуну у задуманому Леніним вигляді було неможливо навіть при застосуванні державного терору у велетенських масштабах. Досягнутий у січні 1933 р. компроміс між владою і селянством стабілізував ситуацію в народному господарстві. На четвертому році існування колгоспний лад набув того вигляду, в якому проіснував аж до розпаду СРСР.

¹ Ленін В. І. Останні листи і статті. 23 грудня 1922 р. — 2 березня 1923 р. — К., 1989. — С. 37.

² Там само. — С. 31.

³ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927-1935. — М., 1957. — С. 259.

⁴ Документи свідчать. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации. 1927-1932 гг. — М., 1989. — С. 390.

⁵ Lynne Viola. Peasant rebels under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance. — New-York, Oxford, 1996. — P. 138-140.

⁶ Сталін Й. Твори. — Т. 13. — С. 183.

⁷ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы. Том 2. — М., 2000. — С. 383-384.

⁸ Сталин И. Сочинения. — Т. 12. — С. 286.

⁹ Вознесенский Н. А. Хозрасчет и планирование на современном этапе. — Детское Село, 1931. — С. 16.

¹⁰ Ивницкий Н. А. Голод 1932-1933 годов: кто виноват?// Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 336.

¹¹ Трагедия советской деревни... — Том 3. — М., 2001. — С. 910.

¹² Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932-1933 рр. — К., 2001. — С. 337-338.

¹³ Трагедия советской деревни... — Том 3. — С. 559.

¹⁴ Сталин И. Экономические проблемы социализма в СССР. — М., 1952. — С. 94.

¹⁵ Комуніст, 1934, 17 червня.

¹⁶ Кульчицький С. В. Ціна "великого перелому" — К., 1991. — С. 193, 213.

¹⁷ Кульчицький Станіслав. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. — К., 2007. — С. 360-361.

¹⁸ История Украинской СССР. Том седьмой. — К., 1984. — С. 422-423.